

УДК 904:72 “653” (477.74)

**ФРАГМЕНТ ТУРЕЦЬКОГО АККЕРМАНУ
(БУДІВЕЛЬНІ РЕШТКИ ОСМАНСЬКОГО ЧАСУ З ОХОРОННИХ
РОЗКОПОК 2005 РОКУ В АККЕРМАНСЬКІЙ ФОРТЕЦІ)**

Григорій БОГУСЛАВСЬКИЙ
Інститут археології НАН України
Відділ археології Північно-Західного Причорномор'я

Публікація присвячена результатам новітніх розкопок на своєрідній багаточаровій пам'ятці, якою є Білгород-Тірське городище. В польовому сезоні 2005 року на одному з охоронних розкопів в межах середньовічної Аккерманської фортеці було досліджено фрагмент нежитлової забудови площі фортеці, датований османським часом. Подається стисла характеристика будівельних решток дослідженої ділянки, а також наводяться деякі попередні висновки про характер простежених шарів та знайденого матеріалу.

Ключові слова: Аккерман, османська епоха, будівельні рештки, кладка, мінарет.

В польовому сезоні 2005 р. Білгород-Тірська експедиція Інституту археології НАН України проводила охоронні розкопки у межах середньовічної Аккерманської фортеці. Вони були пов'язані з майбутнім проведенням спеціальних водогонів, необхідність яких спричинена аварійним станом фортечних стін. Розкопні ділянки в межах фортеці отримали загальне позначення РК (від “Раскоп “Крепость”). Розкоп РК-1, роботи на якому велись під керівництвом автора, був однією з цих ділянок.

Розташована ділянка РК-1 у північно-східному куті Першого, або Громадського двору фортеці, безпосередньо на захід від воріт, що поєднують Громадський двір з Другим, або Гарнізонним. Розкоп має загальну прямокутну в плані форму, він витягнутий вздовж північної стіни фортеці, що відділяє Громадський двір від Карантинного (Четвертого) двору. Західним бортом розкопу є стіна, що обмежує прохід до воріт, які ведуть у Карантинний двір. Загальна довжина розкопу складає за лінією захід-схід 32 м; ширина ділянки коливалась від 3,0 до 4,5 м – таким чином, загальна площа РК-1 складає близько 120 м².

Роботи на ділянці РК-1 засвідчили, що культурний шар насичений будівельними рештками різних епох існування Тіри та Білгорода. Стратиграфічно її площа виразно поділяється на три частини.

Східний край розкопу, що розташований безпосередньо біля воріт між Першим та Другим дворами середньовічної фортеці на захід до т. зв.

Гаремної вежі, виявився частиною античного міста. Було розкопано північно-західний кут приміщення ранньоелліністичного часу (матеріал із заповнення об'єкту дає саме таке датування; більша частина приміщення розташована безпосередньо під стіною Гарнізонного двору), вимостка з водостоком та, ймовірно, фрагмент античної куртини. Остання, можливо, маркує західний кордон Тіри вказаної епохи. Цікаво, що на відкритій невеличкій за площею ділянці вона проходить паралельно до стіни, що розділяє двори середньовічної фортеці. Найбільш ймовірним є висновок, що весь цей фрагмент забудови античної епохи було знівельовано під єдиний рівень денної поверхні під час зведення вищезгаданих воріт; в такому випадку зрозуміло, що цей фрагмент РК-1 не містить і не може містити середньовічних будівельних решток.

Центральна частина розкопу, на захід від входу до Гаремної вежі, характеризується слабкою насиченістю керамічним матеріалом. Причому майже повна відсутність кераміки є загальною рисою шарів цієї ділянки розкопу, без залежності від типу ґрунту, простеженого тут стратиграфічно (простежені сіро- та жовтоглинисті прошарки). На цій ділянці виявлено серйозний дефект у викладці північної стіни фортеці – широка тріщина фундаментної її частини, крізь нижні ряди якої можна було зазирнути в Карантинний двір. Розкопано також підпірну стінку, яка підведена до фортечної стіни нижче входу до Гаремної вежі. Підпірна стінка поставлена безпосередньо на материк, яким є на Білгород-Тірському городищі вапнякова скеля, майже так само і на тому ж рівні, що й власне північна стіна фортеці.

Цей факт змушує мене схилитися до гіпотези, що шари цієї частини РК-1 є одночасною засипкою, близькою за часом свого утворення до часу побудови всієї фортеці, тобто мають датуватися “молдавським” для Білгорода XV ст. Частково це підтверджує і чимала кількість молдавських монет, знайдених саме на цій ділянці – безпосередньо на захід від підпірної стінки на всіх рівнях від сучасного замосту до передматерикового прошарку (монети ще не досліджено і з абсолютною точністю хронологічно не визначено).

Західна частина розкопу РК-1 є спеціальною темою цього повідомлення. Тут було розкопано два приміщення, датовані нами османським часом. Обидва їх збудовано у схожій будівельній техніці, обидва виявлені на ділянці, де північна стіна фортеці не має фундаментної частини. Коротко зупинимось на цьому факті.

Річ у тім, що під час розкопок РК-1 проводились зачистки стіни фортеці, що слугувала, як було зазначено вище, північним бортом розкопу. У західній частині ділянки було розкопано й розчищено дві бійниці у фортечній стіні. Обидві вони викладені шаром плоских вапнякових плит, які було покладено прямо на материкову скелю. Натомість фундаментна частина фортечної стіни далі на схід має потужність понад 1,5 м. Мусимо припустити,

що на невеликій ділянці між підпірною стіною молдавського (?) часу та османськими приміщеннями в XV–XVIII ст. мав місце стрімкий перепад рельєфу. Можливо, його було частково знівельовано пізнішими підсипками, можливо й ні. На жаль, характер рельєфу давньої денної поверхні саме на цій ділянці розкопу перекрито сучасною реставрацією, а саме надбудовою сходів, що ведуть на північну стіну фортеці (сходи були зведені в 1970-х рр. для зручності туристів).

Бійниці було ретельно закладено камінням, а почасти й землею (щільний сіроглинистий ґрунт), але ми не маємо жодних підстав для датування закладу. Воно могло мати місце і в османський, і в більш пізній час; нижче розглянемо питання про сучасні вторгнення на ділянці, що стала розкопом РК-1.

Найбільш східне з двох османських приміщень (№ 33-РК за загальним реєстром розкопаних будівельних решток в межах фортеці) було добудоване до північної фортечної стіни, яка, таким чином, є і його північною стіною. Три інші його стіни мають різний, але досить задовільний ступінь збереженості, який дозволяє реконструювати загальний план споруди. Приміщення у плані прямокутне, орієнтоване за широтною віссю вздовж стіни фортеці. Розміри приміщення: 3,75?3,00 м. Підлога не збереглася, але маємо зазначити той факт, що підосви кладок приміщення мають різний рівень залягання.

Заповненням приміщення слугував сипкий жовтоглинистий ґрунт з сіроглинистими домішками. В матеріалі заповнення знайдено велику кількість османських керамічних люльок, в тому числі значний процент таврованих. За типологією превалюють пізні червоноглинисті кильові люльки, хоча й не фіксуються найпізніші типи на кшталт “тахта-чубуку”; невеликий процент складають білоглинисті кильові фрагменти. Іншим характерним матеріалом з об’єкту були фрагменти фаянсових філіжанок для кави виробництва знаменитого турецького керамічного центра Кютах’ї. І кильові типи люльок, і кютахійський фаянс дають доволі чітке датування заповнення XVIII ст., найпевніше, першою його половиною, що має бути й датою самої споруди. Почасти це підтверджує й знахідка у завалі каміння під зовнішнім фасадом східної стіни приміщення. Там було знайдено фрагмент підпірного стовпа з вапняку, прикрашеного каліграфічним написом арабським шрифтом та мовою (інтерпретація напису зроблена В. Тимченком). Наявний фрагмент напису зберіг дату: 1122 р. Хіджри, що дає в перекладі на європейське літочислення 1710 р.

Функціональне призначення приміщення, на нашу думку, є караульним. На користь цього свідчить і його спорудження безпосередньо біля однієї з вищезгаданих бійниць, а зрештою, й сам факт великої кількості люльок та філіжанок в заповненні споруди: це типовий матеріал для османських оборонних комплексів¹.

Східна стіна приміщення № 33-РК простежена на довжину 3,45 м; ширина її склала 0,68 м. Стіна (№ 10-РК) непогано збереглася у висоту (на 11–12 майже неушкоджених рядів) і її рештки мають загальну висоту 2,45 м. Підшва її поставлена безпосередньо на материкову скелю без фундаментної частини (так само, як і стіна фортеці на даній ділянці). Фактично, виявлено лише західний (внутрішній) фасад стіни: східний (зовнішній) на рівні верхніх рядів кладки не зберігся – він був перекритий і, напевне, порушений завалом, в якому було знайдено вищезгаданий фрагмент стовпа з арабським написом – тому задля кращого збереження споруди нижні ряди східного фасаду не обкопувалися. Кладка, як і усі інші стіни споруд, про які йтиметься далі, тришарова та дволиця, постелисто-ложкова, складена з вапнякових плит на вапняному розчині і фасад її покритий вапняною ж білою штукатуркою. У верхній частині стіни приблизно на середині її довжини була зроблена ніша розмірами 0,58?0,41 м та глибиною 0,29 м. Ніша також була обмазана вапняною штукатуркою. Функціональне призначення ніші незрозуміле.

Південна стіна приміщення (№ 32-РК) теж збереглась непогано: простежена на повну довжину (5,33 м) та максимально на висоту 1,58 м; ширина кладки 0,60 м. Підшва її залягає на 0,28 м вище за підшву східної стіни, але кладки перев'язані між собою і без сумніву, є одночасними. Дана кладка також простежена переважно за внутрішнім фасадом, бо зовнішній відділяє від південного борту розкопу лише 20-сантиметрова траншея, що на певному рівні унеможливило продовження відкриття південного фасаду стіни. Техніка викладки даної кладки абсолютно аналогічна попередній. У цій стіні виявлено двері споруди, спрямовані на південь. Їх розташовано у східній частині кладки поруч кута східної та південної стін на деякому віддаленні від самого кута. Ширина дверей 0,60 м, висота – більш ніж 0,75 м. Стінки дверного отвору викладено з орфостатно поставлених великих плоских плит, такими ж плитами викладене й його дно без будь-яких слідів зовнішнього порогу.

Певну загадку становить західна стіна приміщення (№ 30-РК). Справа у тім, що в наявному вигляді вона складається з двох абсолютно різних фасадів. Зовнішній (західний) фасад складений з великих масивних блоків вапняку, вірогідно, “позичених” зі стін античної Тіри, на вапняному розчині, так само, як і інші стіни споруди. Цей фасад зберігся на висоту 1,38 м і підшва його залягає на рівні, середньому між підшвами східної та південної стін. Натомість внутрішній (східний) фасад складається лише з двох вцілілих рядів кладки із рівнем залягання підшви на 1,25 м вище за західний фасад. Причину подібної дивовижі, ймовірно, слід шукати у гіпотезі про перебудову кладки. Але для чіткої відповіді на поставлене питання слід частково розібрати даний будівельний об'єкт, чого у звітному сезоні ми не робили. Споруди ділянки є потенційним об'єктом музеєфікації, тому ми не

стали руйнувати їх більше, ніж це зроблять за міжсезоння погода та сучасні вандали.

Друге розкопане нами у цьому сезоні приміщення османської епохи на ділянці РК-1 розташоване в чотирьох метрах на захід від попереднього. Дана споруда (№ 18-РК) так само прибудована до фортечної стіни, але має власну північну стіну. Будівля, так би мовити, акуратно вписана до стіни фортеці між двома бійницями, хоча функціонально не є частиною захисних споруд Аккерману. Приміщення в плані прямокутне і має розміри 1,92 м (за віссю північ - південь)?1,59 м (за віссю захід-схід).

Всі чотири стіни споруди збереглися на різну, але в усіх випадках значну висоту. Всі вони викладені в ідентичній техніці – такій, як і стіни попереднього приміщення: з вапнякових плит на вапняному розчині та з білою вапняною штукатуркою. На відміну від сусіднього приміщення, вони мають доволі потужні (0,85–0,95 м) фундаменти і не мають різноманітності рівнів залягання підшов. Як зовнішні, так і внутрішні фасади стін приміщення № 18-РК мають дуже рівну лінію завдяки шару накладеної на них вапняної штукатурки. Натомість фундаментні частини кладок виступають на 0,1–0,25 м за лінію фасадів і викладені, звичайно, без розчину та штукатурки, “на суху”. За зовнішніми фасадами своїх стін ця споруда відкрита до рівня денної поверхні османської епохи; за внутрішніми – простежено підшови фундаментних частин кладок. Підлога приміщення не збереглась, але її рівень чітко марковано порогом дверей у західній стіні та цокольними рядами внутрішніх фасадів.

На жаль, ані всередині цього приміщення, ані довкола нього не існує автентичної стратиграфії. Шар османської доби просто відсутній. Замість нього було простежено і знято засипку сучасним будівельним сміттям у вигляді вапнякової окрушки, бутового каменю, рваних за шаром плит аж до добре обтесаних блоків вапняку. Щоправда, на цьому смітнику було знайдено вісім фрагментів пиляних вапнякових карнизів, що з великою долею ймовірності мають відношення саме до цієї споруди. Нижні шари самого приміщення включно з фундаментною його частиною було засипано сипким попелястим ґрунтом, археологічно “німим”, якщо не рахувати радянські копійки 1930-х рр. Без сумніву, ці засипки є залишками однієї з реставрацій ХХ ст. Добре фіксувалося також здійснене, напевне, в той самий час нівелювання рельєфу, а саме сліди вирівнювання давнього схилу цієї ділянки фортеці.

Північна стіна споруди (№ 16-РК), як вже зазначалося, була прибудована до північної стіни Першого двору фортеці, тому має фактично лише один південний фасад. Це найкраще збережений об’єкт з усіх кладок приміщення: стіну простежено на загальну висоту 3,62 м (в тому числі 0,84 м фундаментної частини). Вона ж має й найбільш недбало викладений фундамент, що майже на 0,25 м виходить за лінію наземного фасаду.

У східній стіні приміщення (№ 12-РК) на стику з південною стіною (№ 17-РК) було простежено елемент перебудови даної споруди, а саме закладений віконний отвір. Він є вертикально прямокутним і має розміри 1,12?0,84 м. Закладений він тими самими вапняковими плитами, з яких викладено стіни, але на суху, без розчину.

Західна стіна приміщення (№ 25-РК) фактично складається з двох частин наземної кладки, оскільки саме в цій стіні було збудовано двері споруди. Отвір дверей із зовнішньої сторони було оформлено з кожного боку двома орфостатно поставленими на тичок постіллю на фасад добре обтесаними вапняковими блоками з плоскою підтесаною фасадною поверхнею та стандартними розмірами (0,61?0,61?0,17 м). Ширина отвору 0,65 м, простежений, вірогідно, на повну висоту 2,00 м. З внутрішньої сторони блоки підтесані таким чином, що утворюють невеликий тамбур шириною 1,00 м та довжиною на ширину західної стіни (0,70 м). Вірогідно, що двері колись мали широкий зовнішній поріг, але його було зруйновано засипкою сучасного будівельного сміття.

Споруда № 18-РК доволі впевнено ідентифікована нами як мінарет. На користь цього свідчить його прямокутна, близька до підквадратної, форма в плані, також співпадіння за формою та зовнішніми розмірами з нижньою частиною музеєфікованого мінарету Аккерманської фортеці (розташований неподалік Кілійських грат). До того ж не так давно були опубліковані старі, хоч і дуже схематичні плани фортеці пізньоосманського часу (кінець XVIII ст.), на яких позначено мінарет якраз на ділянці між Гаремною вежею та спуском до Карантинного двору². Зрештою, факт знахідки фрагменту саме арабомовного напису засвідчує близькість ісламської культової будівлі: канцелярською мовою Османської імперії була рідна тюркська, літературною – частково перська, але не арабська, функції якої були суто релігійні.

Дві досліджені у звітному сезоні споруди османської доби існування Аккерману не вичерпують весь матеріал по будівельних рештках розкопу РК-1. На південь від мінарету в південному борті розкопу було виявлено фасади ще двох кладок (№№ 35-РК та 37-РК). Вони складають кут ще одного, гіпотетично османського приміщення. Відкриті фасади також викладено на вапняному розчині з візуально аналогічною до двох попередніх споруд вапняною штукатуркою; в обох кладках зафіксовано дверні або віконні отвори. Але ці об'єкти, звичайно, лишаються поки не дослідженими.

Крім цього, простір між південною стіною мінарету та кутом виявлених в південному борті стін було закладено ще однією кладкою, частково порушеною вищезгаданою сучасною засипкою будівельного сміття. Каміні закладу викладені в іншій техніці (на глинисто-земляному розчині) і не мають слідів штукатурки. Для датування закладу не виявлено ніяких даних, що унеможливує вирішення питання, чи є він будовою ще османських, чи більш пізніх часів. Нагадаємо, що Аккерманська фортеця перестала бути

Григорій БОГУСЛАВСЬКИЙ

військовим об'єктом лише у 1832 р., а до тих пір, з часу її захоплення Російською імперією у ході чергової російсько-турецької війни в 1808 р. (та остаточного переходу її до Росії за Бухарестським миром 1812 р.), об'єкт досить активно відбудовували та перебудовували російські військові інженери³.

Таким чином, очевидно, що нагальною є потреба продовжувати археологічні роботи на даній ділянці Аккерманської фортеці, розширювати розкоп РК-1 в південному напрямі в пошуках артефактів та споруд передусім, османської епохи. Знахідки звітнього сезону породжують доволі цікаву перспективу: наявність мінарету передбачає існування десь поруч власне храму – мечеті. Тому автор сповнений певних надій на майбутнє.

¹ Волков И. В. Керамический комплекс крепости Лютик (Сед-Ислам), 1667–1742 // Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X–XVIII вв. по материалам поливной керамики. Симферополь, 1998.

² Șlapac M. Cetatea Albă. Studiu de arhitectură militară medievală. Chișinău, 1998. P. 42–44.

³ Ibid. P. 17–26.

**THE FRAGMENT OF THE TURKISH AKKERMAN
(THE OTTOMAN EPOCH BUILDING REMAINS FROM THE EXCAVATIONS IN
THE AKKERMAN FORTRESS AT 2005)**

Gregory BOGUSLAVSKY

Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine
Department of Archaeology of the North-Western Black Sea region

The paper is a publication of the results of the latest excavations on such specific monument as Bilgorod-Tyras hillfort. It deals with the Ottoman epoch non-dwelling building remains from the new (2005 AD) excavation area in the Akkerman fortress. The paper contains the short characteristic of the Ottoman building remains and some primary conclusions as well.

Key words: Akkerman, Ottoman epoch, building remains, masonry, minaret.

Стаття надійшла до редколегії 14.03.2006

Прийнята до друку 28.03.2006